

ИСТОРИЯ

РАЗВИТИЕ НА ИЗТОЧНАТА КРИЗА ДО ВОЙНАТА ПРЕЗ 1877-1878 Г.

Част V

автор: К.ГЕРБОВ

<http://nauka.bg/forum/index.php?showtopic=13532>

Част пета

Руските дипломати, съвременници на събитията, изказват становища, че Русия до Цариградската конференция е предпочитала да запази целостта на Турция, стига тя да е дала гаранции, че ще облекчи положението на християните в нейните провинции. Такава е била и позицията на Англия по решаването на така наречения „Български въпрос“, който всъщност се е отнасял и за Босна и Херцеговина. Става дума за предотвратяване на бъдещи масови насилия и зверства, като извършените от мюсюлманското население над българите след Априлското въстание.

Граф Николай Игнатиев, също е считал, че след конференцията в Цари-

град много по-безопасно и по-удобно е било руското правителство да се откаже от придаването на изключително значение за авторитета на Русия на решаването на повдигнатите в Босна, Херцеговина и България въпроси. Достатъчно било да се поддържа европейския характер на започнатото дело и да се полага старание то да се насочи към по-добър и благоприятен изход, без цялата тежест на борбата да се стоварва само на плещите на руската държава, са считали доста руски политици.

„Щом като сме заявили на Европа, че възнамеряваме да действваме безкористно и да не се стремим към никакви изгоди за Русия, войната няма да ни донесе никаква непосредствена полза, а между другото тя ще наложи

грамадни жертви, съпроводени със значителен риск - пише по това време бившият руски посланик в Цариград. -. Англичаните ще заемат Дарданелите под предлог да помогнат на Турция и тогава ще ни бъде трудно да ги изкараме оттам. А за нас това е най-съществената част на Източния въпрос.”

Николай Игнатиев е принадлежал към кръга от руски политици, които са считали, че ако Русия обяви война на Турция, то това трябва да стане с цел да се завоюват Проливите, свързващи Черно море със Средиземно море, което означавало да се да завладее Цариград. При ситуацията в началото на 1877 г. Игнатиев е виждал, че това било невъзможно, поради очевидно-то преимущество на Англия, която в качеството си на съюзник на Турция с мощния си флот много лесно и бързо е можела да блокира подстъпите към турската столица. Изказването на въпросните идеи за завладяването на Проливите дава основание и днес да се твърди, че Руско-турската война от 1877-1878 г. е започната именно с тази цел. Развоят на събитията обаче показва, че въввлечена от честолюбиви чувства, Русия е продължила да действа пак водена от етични, а не от материални подбуди.

5.1. Будапещенска конвенция

След ултиматума на Александър II и последвалата мобилизация на руската армия, произтекли в края на октомври 1876 г., руското правителство или

по-скоро една част от него, започнала да мисли по-сериозно и за война срещу Турция като последна мярка за решаване на проблемите на Балканите. Още преди завършване на Цариградската конференция в Санкт Петербург предвиждали вече какъв ще бъде нейният краен резултат. Атмосферата по това време в руския кабинет е добре предадена от заместник-министъра на външните работи Николай Гирс, който в едно свое писмо от 5/17 януари 1877 г. до граф Игнатиев отбелязва:

„Не знам какво да кажа за сегашното положение. Всички очакват края на вашите заседания. Никой не се съмнява, че те ще завършат с отказ на Портата и отпътуване на посланиците. Какво ще последва след това? Този въпрос смуцава всички. Канцлерът се грижи преди всичко цяла Европа, а не само Русия, да възприеме като обида наглия отказ на Портата и да се застъпи за християните с вземането на принудителни мерки. Струва ми се, че такъв блестящ резултат е твърде труден, за да не кажа невъзможен да се постигне, и че по силата на обстоятелствата ще бъдем въввлечени във война с Турция. Във всеки случай към този изход, колкото и да е неприятен, трябва непременно да се готвим... считам, че не е излишно да ви повторя, че канцлерът извънредно много желае да избегне войната.”

Независимо от желанията, с оглед да избегне евентуален конфликт с Австро-Унгария, която имала претенции за някои славянски области, руското

правителство подновило контактите си с нейното правителство, установени в средата на 1876 г. Основната цел била да се осигури неутралитета на Австро-Унгария при една война на Русия с Турция.

Разговорите започнали, след като било получено мнението на третата страна от Съюза на императорите - Германия. На поставения въпрос - в случай на евентуална война между Русия и Австро-Унгария, дали Германия ще запази неутралитет - на 11/23 октомври Бисмарк отговорил дипломатично, че Германия няма да подкрепи Русия, но няма и да допусне Австро-Унгария да бъде разгромена. И направо препоръчал на Русия да си осигури неутралитета на Австро-Унгария, като ѝ даде да завладее Босна. От отговора проличало желанието на Бисмарк да раздели Балканите на зони на влияние между Австрия и Русия и че всъщност той подкрепял една война на Русия срещу Турция.

След отговора на Бисмарк, „генералният въпрос“, възникнал по-рано по време на императорския съвет в Ливадия, по който въпрос трябвало да се вземат определени решения след получаване на „отговорите на Берлин и Виена“, бил поставен отново на дневен ред, но вече от него отпаднал варианта „война през ноември 1876 г.“ Отивало се на другите два алтернативни варианта: нов опит за умиротворяване на Изтока чрез общи действия на държавите или действия с Австрия от пролетта на 1877 г. За изясняване на

ситуацията трябвало да се узнае и отговора на Виена, дали е съгласно австро-унгарското правителство да сключи с руското формален и ясен договор за бъдещи действия. Този отговор бил положителен.

През ноември 1876 г. Русия и Австро-Унгария подновили преговорите си. Отклонявайки преди това предложението на Русия за временна окупация на Босна, Франц Йосиф намекнал, че може да се разговаря на базата на позициите, които били оповестени вече в Райхщадт, т. е. на присъединяване на тази турска провинция и на част от Херцеговина към северната империя. Връщайки се отново на тази основа, Австро-Унгария използвала затрудненото положение на Русия и успяла на новите преговори да вкара предишните си пожелания в конкретни споразумения.

Тези преговори продължили дълго и окончателните договорености били постигнати на два етапа. На 3/15 януари 1877 г. в Будапеща била подписана тайна конвенция, според която Австро-Унгария поемала задължението в случай на руско-турска война да пази „доброжелателен неутралитет“ и да оказва дипломатическо съдействие на Русия. За което получавала право да окупира със свои войски Босна и Херцеговина. Австро-Унгария се задължавала да не разпростира своите военни действия в Румъния, Сърбия, Черна гора и България, а Русия - в Босна, Херцеговина, Сърбия и Черна гора. Австро-Унгария давала съгласието си

Сърбия и Черна гора да участват във войната на страната на Русия.

След нови преговори и уточнения на 6/18 март конвенцията била допълнена с още някои постановления, които регламентирали териториалните изменения след евентуалната победа на Русия. След войната Австро-Унгария трябвало да получи Босна и Херцеговина, без Ново-пазарския санджак, отделящ Сърбия от Черна гора. Русия добивала право да си върне Южна Бесарабия в границите от преди 1856 г. На Балканите не трябвало да се създава голяма славянска държава, като България, Албания и „останалата част от Румелия” можели да станат независими държави. Потвърдено е присъединяването на о-в Крит, Епир и Тесалия към Гърция, както и формулировката, че „Цариград може да стане свободен град”.

Двете части на конвенцията - основната и допълнителната - били подписани от австро-унгарския външен министър граф Дюла Андраши и руския посланик във Виена граф Евгений Новиков. До този акт се стигнало, защото Горчаков поддържал тезата, че присъединяването на Босна и Херцеговина към Австрия не било толкова опасно за славяните. Изобилието им в границите на Австро-Унгария щяло да навреди на самата империя, считал руския канцлер, тъй като те така или иначе щели да си извоюват своите права извън нея. Защо е имало пауза между двете съглашения, ще стане дума в следващата подточка

5.2. Лондонски протокол

Макар и заявила вече намерения за военни действия, след Цариградската конференция руското правителство се колебаело и не се решавало да ги започне, защото било очевидно, че страната трябвало да ги води самостоятелно и при наличие на опасност някоя от европейските сили да подкрепи Турция и да застане срещу Русия. Колебанието, обаче, не можело да продължава дълго, тъй като руската армия била мобилизирана и съсредоточена по границата с Румъния и очаквала някакви решения. Издръжката ѝ изисквала много пари от държавния бюджет и това действало разорително.

Особено настойчиви за водене на война били висшите военни. Показателно за настроенията сред тях е писмото, което началник щаба на мобилизираната южна армия генерал Артур Непокойчицки изпратил на 13/25 януари от Кишинев до граф Игнатиев, който го получил при завръщането си в Петербург. Генералът изяснявал позицията на главнокомандващия Николай Николаевич, според когото най-добрият изход бил: „съюз с Англия за съвместни действия”. Последните трябвало да бъдат насочени към Цариград, с цел: „великобританският флот да заеме Дарданелите и Босфора, за да срещне руснаците в османската столица в качеството на приятели и съюзници”.

Непокойчицки написал още: „Благодарение на вашия талант и предвидливост вие съумяхте да доведете до

такова неочаквано съгласие всички европейски участници в Цариградската конференция, че ги заставихте да направят грамадна крачка към разрешаването на важния Източен въпрос. Съглашението между Русия и Англия ще има грамадно значение в разрешаването на тази трудна задача.”

Руското правителство също решило да направи постъпки да се раздвижат европейските кабинети за продължаване на натиска над Портата с отчитане и на присъствието на мобилизираната руска войска на румънската (де юре турска) граница. В случай, че не се постигнал положителен отклик, „честта на Русия” изисквала политиката ѝ да се основава на самостоятелни, в краен случай и военни действия. Налагало се, все пак, да бъдат „неутрализирани” предварително радетелите за запазване на целостта на Османската империя Англия и Австро-Унгария, за което били потърсени подходящите форми.

На 19/31 януари 1877 г. княз Горчаков изпратил циркулярна телеграма до руските посланици при германския, австро-унгарския, френския, английския и италианския управляващ двор. Съдържанието на телеграмата било публикувано на 23 януари/4 февруари в „Правителствен вестник” и така станало ясно, че руското правителство отново повдига въпроса за омиротворяването на Босна, Херцеговина и България, който въпрос изпаднал в известна неопределеност след несполучливият завършек на Цариградската конференция.

Руският канцлер напомнял на правителствата на западните велики държави, че неуспехът на конференцията е поставил Източния въпрос в още по-незавидно положение, отколкото той се е намирал при откриването ѝ. Европа останала обидена от действията на турското правителство, което отказало да тури край на конфликтите в своите провинции, с което се създавало постоянна заплаха за европейския мир. Вземайки предвид тези обстоятелства, Русия считала за необходимо да узнае какви са бъдещите намерения по въпроса на държавите участнички в Цариградската конференция, обяснил Горчаков целта на телеграмата. Руското правителство имало желание да продължи и за напред колективното въздействие върху Портата, основано на постигнатите предварителни споразумения. Но ако другите държави не желаят да продължат, Русия нямала намерение да остава бездейна и щяла да продължи да действа самостоятелно.

Първата реакция на телеграмата на Горчаков идва от Англия. През февруари лорд Дарби и руския посланик в Лондон граф Шувалов започват тайни преговори за уточняване на предложения, които да бъдат представени на Турция и се поиска тя да ги изпълни. Няма сведения при тези контакти да се е работело според препоръките на великия княз Николай Николаевич, т. е. да се уговорят съвместни военни действия. По-всичко изглежда телеграмата на Горчаков е взета под вни-

мание от ръководителите на английския кабинет и действието от негова страна би трябвало да е следствие на опасенията, че Русия действително може да вземе решение за война с Турция. Последната изглежда също е имала такива опасения.

Развитието на събитията по-нататък показва, че английската дипломация е предприела действия, подобни на тези, свързани с провеждането на Цариградската конференция: привидно взема участие в съвместните мирни инициативи, като едновременно с това провежда подмолни действия, насочени за провалянето им. В основата на новите съвместни действия на европейските сили лорд Дарби предложил на Турция да се препоръчат за изпълнение реформите, които само турско правителство представило, като поставило условието, че то ще ги осъществява самостоятелно, без военна окупация и наблюдение от страна на Европа. За целта Дарби и Шувалов подготвили предварителен протокол, който да бъде съгласуван с държавите-гаранти.

Пресата не е успяла да научи за разговорите между Дарби и Шувалов и затова нямаме информация какво е имало записано в този съвместен протокол - дори в общи линии. Но най-вероятно това са били въпросните реформи, които Портата сама предложила. Пак развоят на събитията ни води до логиката, че в случая имаме съгласувана акция между Турция и Англия, каквато била и Цариградската конферен-

ция.

В началото на март агенция Ройтер публикувала съдържанието на една телеграма, която била изпратена през февруари от турския министър на външните работи Сафвет паша до турския посланик в Лондон. В телеграмата се съобщавало, че Портата е съгласна незабавно да пристъпи към някои реформи и те били подробно описани. Реформите били част от тези, които пълномощниците на великите сили предложили за изпълнение от Турция по време на Цариградската конференция.

Естествено е, съдържанието на телеграмата да попадне там, където трябва - в ръцете на лорд Дарби. Само така логично се обяснява защо така неочаквано Англия и Русия започват диалог. Преговорите, които Дарби е започнал с Шувалов трябва да са третирали именно реформите, предложени от Цариград. А те били: образуване на редовна жандармерийска стража, всеобщо разоръжаване на населението, поемане на задължението за вътрешната полицейска служба да не се използват извънредни войски (башибозуци и черкези), отказване от създаване на нови черкезки колонии в християнските провинции, разделяне на тези провинции на кантони, допускане във военните училища на християни, признаване на християните на правото на поземлена собственост и пр.

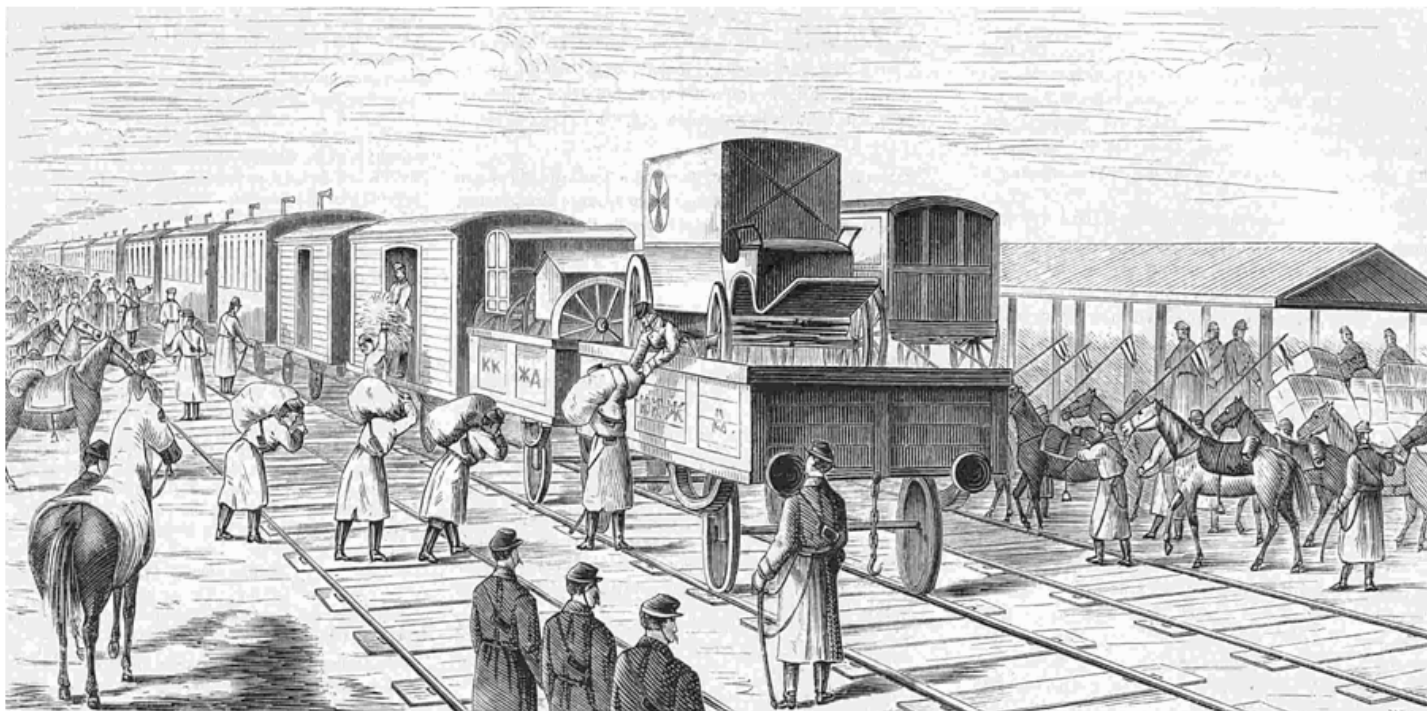
Въпреки, че предложенията на пръв поглед правели съществена крачка

напред в облекчаване на участта на християните в турските провинции, те били съпроводени с някои уговорки, които донякъде намалявали тяхното реално действие. Така например, забраната за носене на оръжие щяла да се отнася до всички турски поданици без разлика на етнос и религия. Забраната обаче не важала за тези, които имали „специално разрешение“. Отказвайки се от създаването на нови черкезки колонии, турското правителство обещавало, че то вече няма да заселва черкезите на големи маси. Което подсказвало, че за сметка на това Портата ще се насочи към по-малобройни черкезки селища, които ще разхвърля сред християнското население и така ще замени големите колонии.

На 10/22 и 12/24 февруари Александър II провел Коронен съвет, на който присъствали престолонаследникът цесаревич Александър Александрович (син на императора), великите кня-

зе Владимир Александрович (син на императора) и Константин Николаевич (брат на императора), канцлерът Горчаков, министрите на финансите Рейтерн, на вътрешните работи Тимашов и на държавните имоти Валуев, военният министър Милютин, руският посланик в Цариград Игнатиев. Дневният ред на съвета бил да се обсъди положението с Източния въпрос и се вземе решение за бъдещите действия.

Както се изразил княз Горчаков, давайки насока на дискусиата: честта и достойнството на Русия изисквали или да се извади меч, ако държавите не са съгласни да прибягнат към съвместни действия срещу Турция, или пък, което било още по-добре, да се издаде височайши манифест и министерски циркуляр, в които да се заяви, че тъй като нито тройното съглашение (нотата на Андраши и Берлинският меморандум), нито Цариградската конфе-

Руски войски заминават по Киевско-Брестската железопътна линия за турската граница, сп. „Всемирная иллюстрация“ от 22 януари 1877 г.

ренция на шестте държави са довели до някакъв практически резултат, и понеже въпросът не е чисто руски, то Русия се отказва от по-нататъшни преговори и общи действия и разпуска армията си, запазвайки за в бъдеще пълна свобода на действията си.

При обсъжданията министрите на финансите, вътрешните работи и държавните имоти, се обявили изцяло против войната поради недостига на финансови средства и отрицателните икономически и вътрешни последици от нея. Затова те съветвали да се намери някакъв изход, за да се избегне необходимостта от прибегване до оръжие. Военният министър пък, настоявал да се действа енергично и да не се остава дълго в изчаквателно положение, което било пагубно за Русия във всички отношения.

Милютин прочел докладна записка, в която се констатирало, че общото въздействие на Европа върху Турция било безрезултатно. И пасивното европейско съгласие на практика обричало балканските християни в жертва на турците. При това положение бездействието на Русия било гибелно за влиянието ѝ сред населението на Балканския полуостров, което можело съвсем да се стопи. „Другите държави могат да се колебаят, но ние не можем, ние сме ангажирани пред Русия и пред християните в Турция и пред цяла Европа с думите на нашия император”, подчертал военният министър и продължил:

„Ние извършихме мобилизация на нашата армия, която пред очите на целия свят е вдигнала меч за защита на нашата чест... И ако сега ние разпуснем тази армия без достатъчно удовлетворителен мир, това би означавало... да подроним доверието към нея както у нас, така и пред външния свят. Подобна мобилизация без никакви резултати би съответствувала на втора загубена Кримска война, което би имало за нашите външнополитически отношения най-сериозни последици... И историята, и станалите напоследък събития безусловно подсказват, че ние трябва да играем главна роля в решаването на Източния въпрос. И ние скъпо ще заплатим, ако се откажем от тази задача.”

Военният министър развил също идеята, че безсилието на колективните европейски действия можели да окуражат Турция. И ако Русия се отдръпнела, това щяло да се изтълкува като слабост, което можело да поощри Османската империя към най-безразсъдна политика. И от слаба държава, тя да се превърне в оръжие срещу Русия.

Изказванията по време на съвета очертали дилемата: или рискована война в името на съмнителни и ненужни придобивки, или въздържане от война с риск да бъдат загубени съществуващите руски позиции на Балканите. Както сполучливо определя ситуацията проф. Константин Косев: „ако руското правителство не е имало никакъв интерес от една завоевателна война срещу Османската империя, стараяйки се

с всички сили да я избегне, то в същото време въздържанието му от военна намеса и подкрепа на балканските народи създавало реална заплаха да загуби и това, което има”. Действията по-нататък показват, че без да очаква никакви особени териториални придобивки (дотогава се е говорело само за връщането на Южна Бесарабия), Русия решила да продължи дипломатическите си усилия. И ако с тях не се постигнел успех, да се започне война.

След като изслушал всички изказали се на съвета, руският император одобрил начинът за действие, предложен от Николай Игнатиев, който бил в споменатата насока. Според последния не трябвало да се изчакват евентуалните отговори на циркуляра на княз Горчаков, защото не се знаело колко дълго още чуждите правителства ще бездействат и ще бавят отговора си. Освен това, понеже се питало за техните намерения, възможно било другите държави да предложат идеи, които Русия не споделя. Затова руският посланик в Цариград предложил да се състави проект за съвместен протокол. В него трябвало да се посочат предложения, изгодни за Русия, които са приемливи и за останалите държави, след което да се направят необходимите дипломатически усилия новият документ да бъде подписан от правителствата и на шестте държави-гаранти.

В протокола трябвало да се включат и препотвърдят онези решения на конференцията, около които имало изгледи да бъде постигнат консенсус за

приемането им. Според граф Игнатиев единодушието, постигнато от конкретния състав на пълномощниците на великите сили в Цариград в конкретния тогава момент, вече не било налице. „Почти невъзможно е да се постигне [сега] съгласието на кабинетите за реална подкрепа решенията на конференцията, с общи действия на някои държави”, е било заключението на руския посланик, изказано по време на съвета при императора. То било съпроводено с признанието: „Съзнавах, че с личното си влияние и авторитет, спечелени в Изтока, аз увлякох не само Солсбъри, но и граф Зичи, по-далеч от желанията и инструкциите на техните правителства и се опасявах, че кабинетите ще се възползват от първия удобен случай, за да се отрекат от постановленията на конференцията, които от тяхна гледна точка бяха твърде изгодни за руската политика.”

Игнатиев споделя, че опасенията му се оправдали и нещата действително се изменили след конференцията. Както констатирал руският посланик, след несполуката в Цариград европейските държави отново почнали да проявяват „закоравелите” си предрасъдъци: въпросът за Проливите, необходимостта да се противодейства на Русия и да не се съчувства на славяните. Решенията на конференцията били твърде изгодни за руската политика, било мнението на някои от европейските кабинети, затова в съвместния протокол било най-удачно да се запишат като искания за осъществяване от Портата „контрапредложенията”, които самата

тя поставила на масата на преговорите по време на третото официално заседание. Това напълно съвпадало и с предложенията на лорд Дарби да препоръчат на Турция реформите, които самото турско правителство вече било предложило.

След изготвянето на протокола, в който трябвало да бъдат закрепени задълженията и отговорността на Високата порта, а следователно и правото на Европа за надзор и намеса при изпълнението им, бъдещите действия на Русия зависели от реакциите на шестте държави и самата Порта. Ако се подписал протоколът, се създавали условия за демобилизация на руската армия. Това можело да стане чрез издаването на височайши манифест, заедно с подписването на протокола. Трябвало, обаче, да се получи известно съгласуване с действията на Турция: тя да се съгласи да разпусне веднага мобилизираните запасни войски (редифи) и да оттегли част от редовните войски, което трябвало да стане малко преди или поне едновременно с напускането на Кишинев от руската армия.

В случай на неуспех на дипломатическите преговори - протоколът не бъде подписан или Портата откаже да го изпълни, следвало Русия веднага да започне разговори с Германия и Австро-Унгария за следващи решителни действия. Обявяването на война трябвало да бъде предхождано от ултиматум към Турция, основан на програмата на конференцията. Така руската позиция не можела да бъде атакувана

от Англия или от което и да е друго правителство.

Възможността за избягване на войната, дала основание на Игнатиев да препоръча забавянето за известно време на преговорите, които се водели с Австро-Унгария и вече била достигната уговорката, тя да не се намесва пряко във военните действия. Всичко трябвало да се изясни до края на март и в началото на април трябвало или да започне навлизането на руските войски в Румъния, или пък в средата на април да се пристъпи към демобилизиране на руската армия.

Протоколът бил изготвен от Министерството на вътрешните работи на Русия и на 18 февруари/2 март посланик Игнатиев тръгнал с него на обиколка в столиците на европейските държави, за да получи одобрението му и събере необходимите подписи. Разчетите били да се върне не по-късно от 15-18/27-30 март.

В протокола великите държави изразявали убеждение, че установилото се между тях съгласие е най-доброто и вярно средство за умиротворяване на Изтока и вследствие на това още един път те съвместно изразяват желанието си да участват в подобряването на съдбата на турските християни и в реформите, които Портата се е съгласила да проведе в Босна, Херцеговина и България. Те считат, че при сключването на мира с Черна гора е желателно да се „изправи границата” ѝ (т. е. да се присъединят към нея споменатите

по-рано съседни окръзи) и да ѝ се осигури свободно плаване по река Бояна. Портата се приканвала още: първо, да приведе войските си в мирновременен положение като разпусне мобилизираните войски, оставяйки на бойна нога само нужното количество за поддържане на реда. И второ: да приведе възможно най-бързо в изпълнение реформите, необходими за спокойствието и благосъстоянието на упоменатите провинции.

Държавите, които подкрепяли протокола, предлагали посредством своите представители в Цариград и своите местни агенти да наблюдават отблизо осъществяването на обещанията от турското правителство. В случай, че тяхната надежда бъдела още веднъж излъгана и положението на християнските поданици на султана не се подобри дотолкова, че да предотврати възобновяването на безредиците, които периодично смущавали спокойствието на Изтока, кабинетите смятали за необходимо да обявят, че ще им бъде невъзможно да търпят по-нататък положението, несъответстващо нито на техните интереси, нито на правата на човека. В такъв случай държавите си запазвали правото съвместно да обсъдят и да определят мероприятията, които ще бъдат сметнати от тях за необходими за осигуряване на благосъстоянието на християнските народи и интересите на общия мир.

В първоначалния вид на протокола, изготвен в Петербург, били споменати конкретни реформи, които се искали

да бъдат изпълнени от Турция: забрана да се използва нередовна войска освен в случай, когато неприятел нахлуе в пределите на Турция; прекратяване колонизацията на емигранти от Кавказ (черкези) в християнските области; пълна свобода на вероизповеданието; реформиране на полицията и местната автономия, като територията се раздели и преустрои, както било посочено на конференцията; създаване на наблюдателна комисия, председателствана от един от представителите на Портата; забрана да се носи оръжие в ония местности, където въстанието е спряло; опрощаване на данъчните недобори. Няма сведения, обаче, дали всичките тези предложения са останали в окончателно одобрения от европейските сили протокол. Възможно е някои да са изменени или отпаднали.

Няма яснота относно реалното протичане на събитията, свързани с телеграмата на Горчаков, протоколът, който изготвили Дарби и Шувалов, и протоколът, изготвен от Министерството на външните работи на Русия. Едно вметване в записките на Николай Игнатиев ни дава възможност да направим някои предположения. Става дума за отбелязаното, че протоколът, който бил съставен в Русия, се различавал от този на Дарби и Шувалов. Тонът на руския протокол бил „смекчен”, в него имало „сговорчивост и смирение” и си личало „безкрайното желание” на Русия да избегне войната, твърди руският дипломат.

Горните бележки подсказват, че про-

токолот в Русия е бил нарочно съставен, за да се неутрализира другият - от Лондон. Изглежда Игнатиев нарочно не дава подробности в тази насока, защото инициативата с новия протокол на практика претърпява провал. И в случая Дарби и Дизраели изиграват руската дипломация, която уж със своя протокол е искала да избегне английската инициатива, виждайки в нея нещо, което не е одобрявала.

Тъй като в пресата не били публикувани съобщения за разговорите между Дарби и Шувалов, състояли се през февруари, журналистите останали донякъде изненадани, когато в края на месеца узнали, че заместник министърът на външните работи на кралството Борк съобщил в английската палата на общините, че правителството било вече готово с отговора на телеграмата на княз Горчаков, но не я изпратило. Причината за задържането на отговора била молбата на руското правителство да изчака някои нови обяснения, които то щяло да даде на британското правителство. „Щом руското правителство счита за необходимо да моли за отлагане на отговора на Англия на своя въпрос, това означава, че то знае предварително какъв е този отговор и определяйки го като неудовлетворителен, се надява да накара английското правителство да измени приетото вече от него решение” - коментира ситуацията „Всемирна илюстрация” от 5 март 1877 г. Въпросният отговор на Англия трябва да е бил протоколът, съставен от Дарби и Шувалов.

Според Николай Игнатиев той изпълнил успешно възложеното му поръчение. „Протоколът беше приет от всички кабинети”, е отбелязано в неговите записки. Някои от кабинетите направили незначителни редакционни изменения, най-вече за смекчаване на по-силните изрази. При проведените разговори руският посланик се убедил, че нито една държава не проявявала и най-малкото желание да застава докрай на решенията, постигнати на Цариградската конференция и да приеме необходимостта от общо решително въздействие. Кое да придаде европейска значимост на въпроса и да застави Турция да се подчини. Така нямало да има необходимост Русия сама да излиза на борба с Турция.

Успехът на Игнатиев, обаче, бил само в постигането на първоначалното устно одобрение на съдържанието на протокола. В последния момент лорд Бийкънсфийлд осъществил поредната си провокация, като повдигнал въпроса за демобилизацията на руската армия. Незабавното ѝ започване било поставено като задължително условие за подписването на протокола от страна на Англия. Граф Игнатиев обяснил, че руското правителство възнамерявало да води отделни преговори за демобилизацията на руската армия непосредствено с Турция. На лорд Дерби и граф Шувалов той заявил, че считал споменаването на въпроса за руските войски в какъвто и да е дипломатически акт за несъобразено с достойнството на Русия и че никога нямало да сложи подписа си под такъв документ.

В записките си Игнатиев обяснява, че веднага след като възникнал въпросът за демобилизацията на руската армия, той отпътувал от Англия, като предоставил на Шувалов възможността да действа както намери за добре. Можем да предположим, обаче, че реакцията на руския посланик най-вероятно е била не заради това, че се посягало на „достоинството на Русия“, а защото е разбрал, че Англия отново е изиграла руската дипломация, примамвайки я на въдицата с поредното „мирно решаване на въпроса за Черна гора, Босна, Херцеговина и България при доброволното съдействие на Турция“.

5.3. Откриване дейността на турския парламент

Междувременно в края на февруари дошъл краят на управлението на Мидхат паша, с което се започнала и развързката на въпроса с конституцията на Османската империя. На 23 февруари/4 март великият везир бил обвинен в измяна на върховната власт: имал намерение да свали Абдул Хамид и да постави отново на престола Мурад. Мидхат не знаел предварително за повдигнатите срещу него обвинения. Извикали го през нощта по заповед на султана в двореца и поискали да даде големия държавен печат. Султанът предоставил на своя велик везир сам да избере: дали да бъде съден по обвинение в държавна измама или да замине на заточение. Изпадналият в немилост предпочел заточението и

бил изпратен в Бриндизи.

Не били дадени обяснения защо се е наложило великият везир да бъде отстранен толкова скоропостижно. Най-логичното предположение било смразяването на отношенията на Портата с европейските кабинети, което дошло след неуспешния завършек на Цариградската конференция. По това време станало ясно, че маркиз Солсбъри бил дал заповед английският флот да се оттегли от входа на Дарданелите в Малта.

За велик везир бил назначен Едхем паша, били сменени почти всички министри. Единствен на предишния си пост останал само Сафвет паша. Издаден бил султански хат с обявление на новите назначения. В него се отбелязвало още, че за обсъждане в парламента щели да бъдат внесени няколко законопроекта, отнасящи се до организиране на вътрешното управление на основа на децентрализацията, поправилен избор при назначаване на помощник губернаторите на провинциите и за преобразуване на финансовата система. За работа в последната щели да бъдат привлечени европейски финансисти.

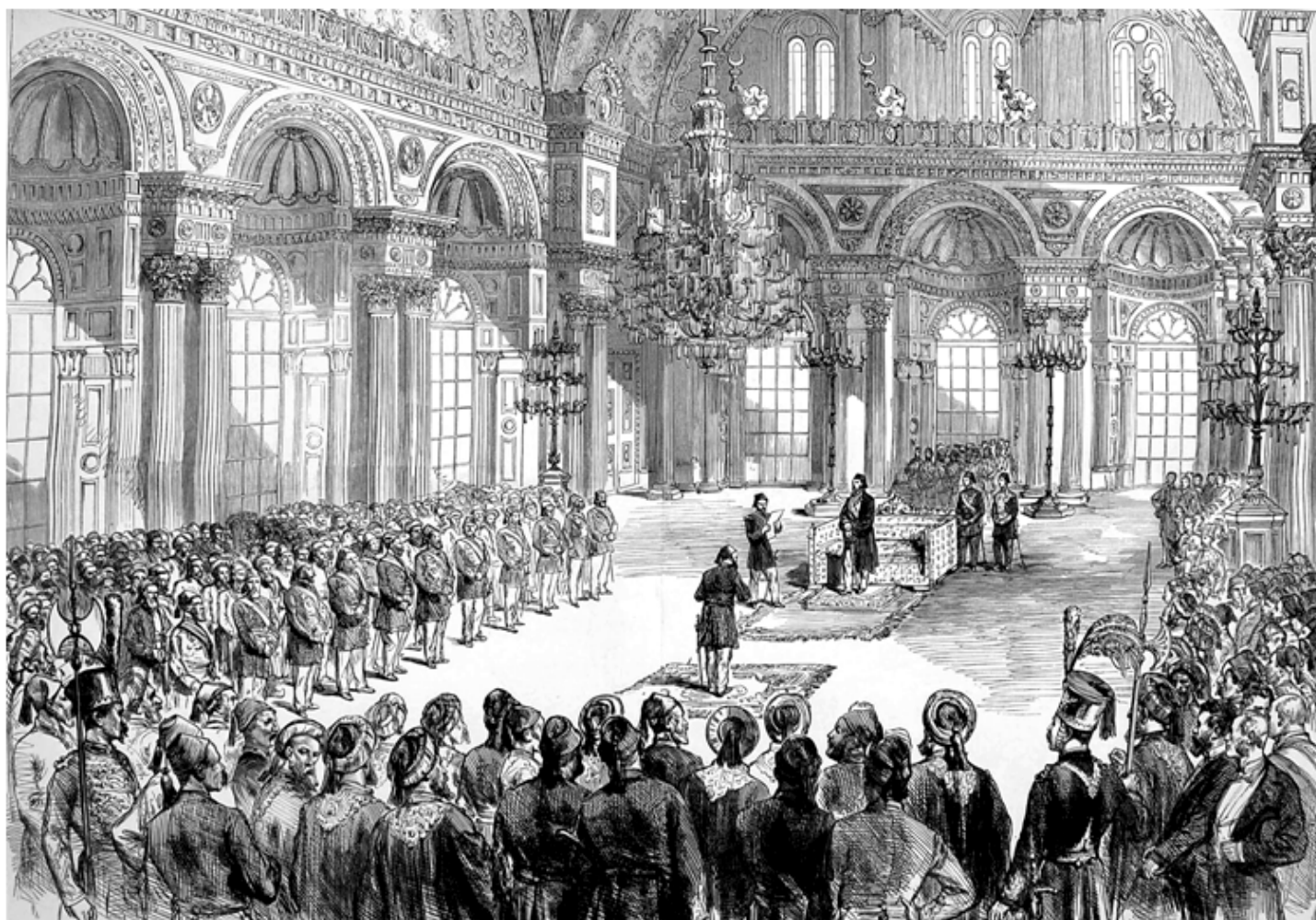
На 10/22 февруари примирието било удължено с две седмици до 3/15 март. Но още на 16/28 февруари мирният договор между Турция и Сърбия бил подписан. В протокола било споменато, че за княжеството се запазва status quo, дава се амнистия за турските пленници и се предвиждало в дванадесет

дневен срок турската армия да освободи завзетите сръбски територии. Сърбия се задължавала да не строи нови укрепления, турският флаг щял да се издига наравно със сръбския, спирало се формирането на въоръжени банди. Не се споменавало за вдвояване на турски комисар в Белград, нямало и дума за Малък Зворник.

По повод откриването на сръбската скупщина, която трябвало да ратифицира протокола с основите на мира, сръбският вестник „Изток“ се обърнал към депутатите, убеждавайки ги да не осъждат приключилата война. Тя била водена за честта на Сръбското княжество и била само част от многото кър-

вави битки, които славяните водили за своето освобождение след тази при Косово поле. „Ако Сърбия - отбелязва вестникът - не предизвика с тази война нищо друго, освен война на Русия с Турция, то и това вече би бил много голям резултат и жертвите, принесени от Сърбия ще се окажат незначителни в сравнение с ползата, която ще придобият балканските християни.“

Мирните преговори между Черна гора и Турция, обаче, не потръгнаха. Княжеството се опряло на решенията на Цариградската конференция и поискало Портата да ги изпълни. Ставало дума за изправяне границите на Черна гора с присъединяване на някои съсед-

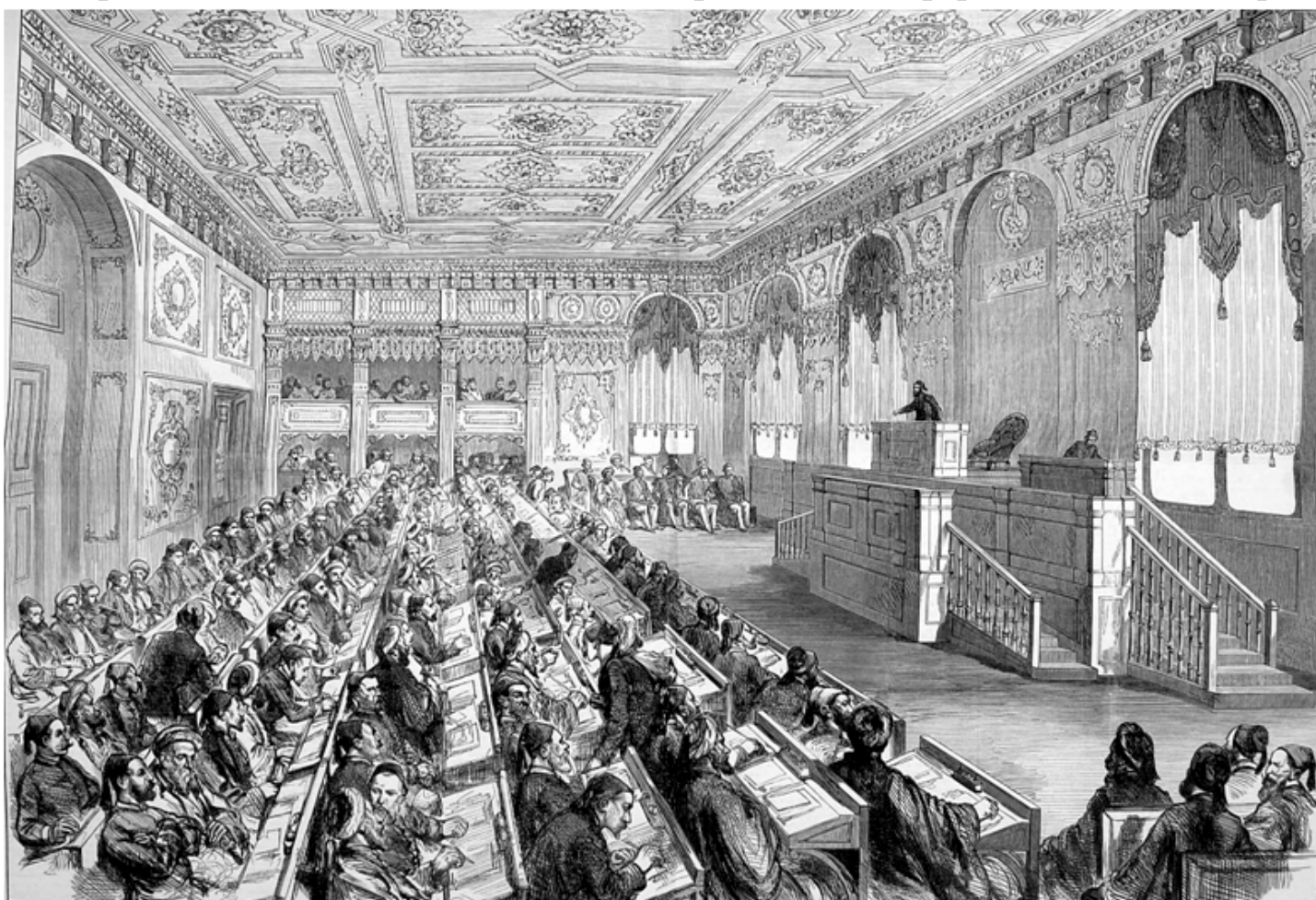
Откриване на турския парламент в двореца „Долма Бахче“ в Цариград, сп. „The Illustrated London News“ от 7 април 1877 г.

ни области, включително и на пристанището Спица; устройване в родината им на бежанските семейства; предоставяне на правото за свободно плаване по езерото Скутари и река Бояна. Последното условие черногорците считали за второстепенно, но всички техни искания били определени от турският министерски съвет, състоял се 23 февруари/7 март, като прекомерни.

След като били проведени избори за двете камари на турския парламент, на 7/19 март 1877 г. той бил тържествено открит. Пищната церемония се провела в двореца „Долма бахче“ в Цариград в присъствието на министри, граждански, военни и духовни сановници, сенатори, депутати и чуждестранни дипломати, с изключение

на германския и руския посланик. Тронната реч на Абдул Хамид била прочетена от първия секретар на султана Саид паша. В речта бил направен исторически обзор на причините за тревожното положение в Турция и се завършвало с обещание за реформи.

Сафвет паша се обърнал към представителите на чуждите държави, присъстващи на церемонията. Говорейки от името на султана, той изразил надежда за благоприятен изход на мирните преговори с Черна гора, както и че след обещанията, дадени от негово величество, Европа няма да сметне за необходимо да иска други задължения от Турция. Турският външен министър, както в началото на Цариградската конференция, така и при

Заседание на първия турски парламент, сп. „The Illustrated London News“ от 14 април 1877 г.

откриването на парламента се опитал да увери европейските дипломати, че прословутата „конституция” правела напълно ненужна намесата на Европа в работата на Отоманската порта.

Очакванията на турското правителство, че парламентът ще подкрепя неговите предложения, не се оправдали. В палатата на депутатите, където имало избрани и българи, преобладавала опозицията. Първото заседание на палатата се провело на 8/20 март и още тогава отношенията между правителството и депутатите се очертали като враждебни. Председателят на палатата Ахмед Вефик почнал да се дразни и да прекъсва депутатите, лишавайки ги от правото им на дума. Последните от своя страна не щадели в критиките си нито министрите, нито държавните чиновници.

Сред депутатите преобладавал „фанатичният елемент”. Най-добрите оратори били улемите и привържениците на Мидхат паша. Затова още при първите гласувания проличало, че парламентът няма да допусне никакви отстъпки и реформи, насочени за подобряване на положението на християните. Предложението за „изравняване” на границата на Черна гора било отхвърлено с огромно мнозинство, а законът за вилаетите бил приет с подчертаване на централизацията на властта и съсредоточаването ѝ в ръцете на мюсюлманите.

След 12/24 април, когато Русия обявила война на Турция, депутатите започ-

нали да критикуват военната политика на правителството. На 16/28 юни, след като се разбрало, че руските войски са преминали река Дунав, Абдул Хамид разпуснал парламента.

5.4. Русия обявява война на Турция

На 19/31 март в Лондон шестте велики държави Германия, Австро-Унгария, Франция, Англия, Италия и Русия все пак подписали съвместния протокол, с който се правел опит да се прикани Турция да започне реформи за подобряване на участта на християните в нейните европейски провинции. За съжаление крайният резултат и от това съвместно мероприятие не довел до мирно разрешаване на въпроса.

Парадоксалното по своята същност искане на Англия - Русия да пристъпи веднага към демобилизиране на армията си, и затрудненията, които кралството създадо в последния момент, преди протоколът да бъде подписан от държавите-гаранти, е отбелязано във „Всемирна илюстрация” от 19 март 1877 г. със следния коментар: „Английският кабинет поставя Русия пред необходимостта да се откаже от последната надежда за продължаване на колективното европейско въздействие върху Турция и да прибегне към самостоятелно действие, към което тя вече се е приготвила в случай на необходимост още от миналата есен, съсредоточавайки част от своите войски на турската граница. Да се откаже от предприетата от него мярка руското

правителство очевидно не може, докато не получи сигурна гаранция, че целта, заради която е предприета тази мярка, не може да бъде достигната по друг начин. Протоколът беше предложен именно като средство за постигане на тази цел. Русия се надяваше, че великите държави, потвърждавайки с подписването на този документ своето единодушие, ще принудят по този начин Портата да направи необходимите отстъпки и тези отстъпки ще дадат основание за отзоваване на руските войски от турската граница. Англия съвсем обръща въпроса. Тя е съгласна да подпише протокола само при условие на незабавна демобилизация. Т. е. иска едновременно с подписването на протокола да изчезне единствената материална гаранция, че той ще постигне своите цели и ще подтикне Турция към отстъпките, които се желаят от нея.”

Преди да пристъпи към подписване на протокола, представителят на Русия генерал-адютант граф Шувалов направил следното заявление: „Ако бъде сключен мир с Черна гора, ако Портата приеме съветите на кабинетите, изкаже готовност да се върне към мирно положение и пристъпи на дело към изпълнение на реформите, споменати в протокола, то нека тя изпрати в Петербург специален пълномощник за преговаряне относно разоръжаването, на което в този случай също ще се съгласи от своя страна и Негово величество господарят император. Разбира се, че ако станат нови избивания, подобни на тези, които обагриха с кръв

България, то мерките за разоръжаване по необходимост ще бъдат спрени.” От своя страна лорд Дарби от името на Англия обявил, че ако „целта на подписването на протокола, състояща се по мнението на английското правителство „в разоръжаването на Русия и Турция”, не бъде постигната, то протоколът ще бъде признат от Англия за недействителен”.

По този начин Англия изразила особено мнение, спрямо останалите европейски държави. Докато те виждали протокола като средство за осъществяване на натиск над Турция да извърши тя реформи за умиротворяване на Черна гора, Босна, Херцеговина и България, то за обединеното кралство важно за момента било руската и турската войска да се оттеглят от заетите по границата позиции и демобилизират армиите си. Английското правителство искало всъщност връщането на политическото положение в Европа отпреди Цариградската конференция.

Случилото се при подписването на Лондонския протокол веднага дало повод на коментаторите категорично да заявят, че при това положение Османската порта, виждайки че европейските държави не са единни, ще откаже да приеме решенията на европейските държави. Което и станало.

На 29 март/10 април в циркулярна телеграма, адресирана до всички нейни посланици в европейските държави, чието съдържание те трябвало да предадат на съответните правителства,

Портата отхвърлила Лондонския протокол, като го анализирала критично, точка по точка. Основната теза била, че правителството не можело да допусне намеса във вътрешните работи на Турската държава, защото при низявало достойнството ѝ. Високата порта гледала на взаимното незабавно разоръжаване едновременно в Русия и Турция като на единствено сигурно средство да се предотврати опасността, застрашаваща всеобщия мир. Турция не можела да се разоръжи едностранно, докато била заплашена от Русия.

В телеграмата си турското правителство изказало съжаление, че не било взето предвид неговото мнение преди подписване на протокола и изразило искрено желание да бъде запазен мирът. Портата категорично отказвала да изпрати в Санкт Петербург специален посланик за преговори относно демобилизацията, но била съгласна в преговорите да участва турският посланик, пребиваващ тогава в руската столица и поставяла задължително условие Русия да изпрати в Цариград дипломатически представител със същия ранг.

Турция отхвърляла чуждестранната намеса в нейните вътрешни дела, но допускала контрол от страна на чуждестранните посланици в размерите, установени с Парижкия договор. Повторението на убийства, подобни на станалите в България, било невъзможно, благодарение на мерките, приети от правителството, твърдяла

Портата. Тя не искала преговорите с Черна гора да се смесват с исканията в протокола, тъй като това бил неин вътрешен въпрос. В заключение в циркулярната телеграма се заявявало, че мирната развързка на затрудненията на деня била възможна, само ако държавите подписали протокола се откажат от него.

Отхвърлянето на Лондонския протокол от страна на Високата порта водело до морално оправдание на руската военна намеса и направило неизбежно избухването на Руско-турската война. Вероятно пак се е провело съвещание при император Александър II. За съжаление няма публикувани данни как точно са протекли събитията. Но налице са три документа, в които най-точно се обяснява защо Русия започва с Турция война, която ще бъде наречена Освободителна.

На 7/19 април руският държавен канцлер княз Александър Горчаков изпратил следната циркулярна телеграма до руските посланици в Берлин, Виена, Париж, Лондон и Рим:

„Императорският кабинет безрезультатно изчерпваше от самото начало на Източната криза всички подвластни му средства, за да постигне със съдействието на великите държави в Европа омиротворяването в Турция. Всички предложения, последователно направени на Портата след постигане на споразумение между кабинетите, срещнаха непреодолима съпротива от нейна страна. Протоколът, подпи-

сан в Лондон на 19-ти (31-ви) март тази година, беше последният израз на съвместната воля на Европа. Императорският кабинет го предложи като последен опит за помирение. Той заяви с декларация от същия ден, съпровождаща протокола, условия, които ако бяха честно приети и изпълнени от османското правителство, можеха да възстановят и заздравят мира. На всичко това Портата отговори с нов отказ.

Това обстоятелство не беше взето предвид в Лондонския протокол. Изразявайки желанията и решенията на Европа, той се ограничи само с поставянето на условието, че великите държави оставят за себе си правото съвместно да обсъдят средствата, които признаят за най-удобни за осигуряване на благосъстоянието на християнското население и за запазването на общия мир, в случай, че се излъжат в надеждата си за енергично изпълнение от страна на Портата на мерките, които да доведат до подобряване на положението на това население. Последното бе единодушно признато като необходимо за спокойствието на Европа. С други думи кабинетите предвиждаха случай на неизпълнение от страна на Портата на обещанията, които тя евентуално ще даде, но не предвидиха случай на неин отказ да изпълни исканията на Европа.

Едновременно с това в декларацията, направена от лорд Дарби след подписването на протокола, се заявява, че тъй като правителството на Нейно

величество кралицата се е съгласило да подпише този акт, имайки предвид само осигуряването на общия мир, то протоколът следва да се счита за недействителен и нямащ значение в случай, че предложената цел - а именно съвместното разоръжаване и запазване на мира между Русия и Турция - не бъде постигната.

Отказът на Портата и подбудите, на които се основава той, не оставят никаква надежда, че тя ще уважи желанията и съветите на Европа, и не дават никаква гаранция, че реформите, предложени за подобряване на участието на християнското население ще бъдат въведени. Те правят невъзможен мира с Черна гора и изпълнението на условията, които могат да доведат до разоръжаване и омиротворяване. При тези обстоятелства опитите за помирение губят всякаква вероятност за успех и остава едно от двете - или да се оставят нещата да продължат в положението, което е признато от държавите като неотговарящо на техните интереси и на интересите на Европа въобще, или да се опитаме да постигнем по пътя на принудата това, което единодушните усилия на кабинетите не успяха да получат от Портата по пътя на убеждението.

Нашият августейши монарх реши да поеме върху себе си завършването на делото, което той призоваваше държавите да извършат заедно с него. Той даде заповед на своите войски да преминат границата на Турция. Благоволете да доведете това решение до зна-

нието на правителството, при което сте акредитирани.

Поемайки това бреме, нашият августейши монарх изпълнява дългът, наложен му от интересите на Русия, чието мирно развитие се забавя поради постоянните размирици на Изток. Негово императорско величество е уверен, че заедно с това той действа съгласно с чувствата и интересите на Европа.”

На 8/20 април руският император отпътувал за действащата армия. По пътя в някои места направил преглед на армията, разположена в Бесарабия. На 12/24 април в Кишинев Александър II подписа поднесения му от канцлера Горчаков манифест за обявяване на

война на Османската империя. Пълният текст на манифеста гласи:

„На всички наши любезни верноподаници е известно живото участие, което винаги сме вземали в съдбините на подтиснатото християнско население на Турция. Желанието да се подобри и подсигури неговото положение разделяше с нас и целият руски народ, изразяващ сега своята готовност на нови жертви за облекчаване на участта на християните на Балканския полуостров.

Кръвта и имуществото на нашите верноподаници винаги са ни били скъпи; цялото наше царуване свидетелствува за постоянната ни грижа Русия да пази благословията на мира. Тази загриже-

Манифест на руския император Александър II за обявяване на война на Турция, издаден в Кишинев на 12/24 април 1877 г. В Петербург научават за обявяването на войната.

ност бе проявена и при скръбните събития, които станаха в Херцеговина, Босна и България. Първоначално ние си поставихме за цел да постигнем подобряване на положението на източните християни по пътя на мирните преговори и споразумения със съюзните и приятелски нам велики европейски държави. В продължение на две години ние не преставахме да се стремим, да склоним Портата на преобразования, които могат да защитят християните в Босна, Херцеговина и България от произвола на местните власти. Извършването на тези преустройства изцяло произтичаше от предишните задължения, които Портата тържествено пое пред лицето на цяла Европа. Нашите усилия, поддържани от общите настоявания на дипломатите на другите правителства, не доведоха обаче до желаната цел. Портата остана непреклонна в своя категоричен отказ да създаде някаква реална сигурност на своите християнски поданици и отхвърли решенията на Цариградската конференция. В желанието си да изпробваме за убеждаване на Портата на всички възможни начини на споразумение, ние предложихме на другите кабинети да съставим специален протокол, в който да се запишат всички най-съществени решения на Цариградската конференция и да поканим турското правителство да се присъедини към този международен акт, изразяващ последният предел на нашите миролюбиви настоявания. Но очакванията ни не се оправдаха: Портата не се отнесе с внимание към еднородното желание на християнска

Европа и не се присъедини към заключенията, изложени в протокола.

Изчерпвайки до край нашето миролюбие, ние сме принудени от високомерното упорство на Портата да пристъпим към по-решителни действия. Това го изисква чувството за справедливост и чувството за собствено достойнство. Със своя отказ Турция ни принуди да се обърнем към силата на оръжието. Дълбоко проникнати от убеждението в правотата на нашето дело, ние, уповавайки се смирено на помощта и милосърдието на Всевишния, обявяваме на всички наши верноподаници, че дойде времето, предвидено в изречените от нас думи, на които се отзова цяла Русия. Ние изразихме намерение да действваме самостоятелно, когато сметем, че това е необходимо и честта на Русия ще изисква това. Сега, призовавайки божията благословия върху доблестната наша войска, ние ѝ заповядваме да влезе в пределите на Турция.”

Същият ден - 12/24 април 1877 г.- с нота до дипломатическия представител в С. Петербург Тефик Бей руският канцлер уведоми турското правителство, че Русия прекратява дипломатическите си отношения с Турция. В нея се казва:

„Тъй като особено важните преговори, които императорският кабинет проведе с османската Порта относно трайното омиротворяване на Изтока, не доведоха до желаното споразумение, в резултат Негово императорско

величество, моят августейши повелител, за съжаление се видя принуден да прибегне до силата на оръжието. Благодарете да уведомите вашето правителство, че Русия от днес се счита във война с Турция.

Първото последствие от това е прекратяването на дипломатическите отношения между двете държави. Най-покорно ви моля да доставите сведения за броя и званията на лицата, съставляващи отоманското посолство в С. Петербург, за да можем да ви изпратим нужните паспорти. Що се отнася до живеещите в Русия отомански поданици, тези от тях, които пожелаят, са свободни да напуснат страната; тези пък, които предпочетат да останат в нея, могат с пълна сигурност да се доверят на покровителството на законите.”

Турция и Англия до последно не са вярвали, че Русия ще започне война срещу Турция. Прав е граф Игнатиев, когато казва, че протоколът, изготвен в Петербург, в противовес на този от Лондон, бил толкова „смирнен и сговорчив”, че турците видели в това „слабост и безкрайно желание” на Русия да избегне на всяка цена войната. В Лондон и Цариград са мислели, че Русия няма да обяви толкова скоро война. Английските туркофили препоръчали на турското правителство да изчака известно време, за да се види дали ще се предприеме нещо повече от струпването на руските войски в Бесарабия. Дори когато Александър II потеглил за Кишинев, английските

вестници продължавали да твърдят, че войната все още не е неизбежна и мирът може да се уреди с посредничеството на държавите-гаранти.

Едва, когато войната била обявена, турското правителство чрез циркулярна телеграма потърсило ходатайството на европейските държави, основавайки се на чл. 8 от Парижкия договор. Действието, обаче, било закъсняло и отговор не последвал. Европа решила да остане неутрална по отношение на двубоя между Русия и Турция.

Действията на Дизраели били похладнокръвни. Твърди се, че той имал намерения да използва началото на руско-турската война и да окупира с британския флот Дарданелите. Този план, обаче, не бил приет от влиятелните членове на английския парламент. Все пак реакция от Лондон имало. На 24 април/6 май Дарби връчил на Шувалов нота, в която се съобщавало, че Англия няма да допусне Русия да блокира Суецкия канал и Египет - дори и временно, да завладее Цариград и да измени статута на Проливите.

В отговор на английската нота руското правителство заявило, че няма никакви намерения спрямо Суецкия канал и Египет, а за съдбата на турската столица и проливите обещало да не решава въпроса еднолично, а по общо съгласие на държавите.

Та 15/27 юни руските войски минали Дунав при Свищов. За известно време

дипломатите отстъпили водещото си място на военните.

Използвана литература:

5.1. Будапещенска конвенция: 1. Сп. „Всемирная иллюстрация”, том XVI, 26 юния - 18 декември 1876 г., бр. № 391 - № 416, с.; 2. Н. П. Игнатиев. Записки (1875 -1878). С., 1986, с. 32-33, 53, 176, 213; 3. В. М. Хвостов. История дипломатии. Том II. М., 1963. - Миссия генерала Вердера; Будапещенска конвенция. (Използвана е електронната версия на книгата).

5.2. Лондонски протокол: 1. Сп. „Всемирная иллюстрация”, том XVII, 1 януари - 18 юния 1877 г., бр. № 417 - № 442, с. 86, 199, 255; 2. Н. П. Игнатиев. Записки (1875 -1878). С., 1986, с. 36, 37, 199, 213-214, 229, 234 бел. с две звезди, 235-236, 242 бел. с една звезда,

248-249, 250, 251-253, 255-256, 274; 3. История на България, том 6, С., 1987, с. 431; 4. В. М. Хвостов. История дипломатии. Том II. М., 1963. - Франко-германска военна тревога 1877 г. и Лондонският протокол. (Използвана е електронната версия на книгата).

5.3. Откриване дейността на турския парламент: 1. Сп. „Всемирная иллюстрация”, том XVII, 1 януари - 18 юния 1877 г., бр. № 417 - № 442, с. 87, 126, 159, 179, 199, 219, 234, 318;

5.4. Русия обявява война на Турция: 1. Сп. „Всемирная иллюстрация”, том XVII, 1 януари - 18 юния 1877 г., бр. № 417 - № 442, с. 234, 258, 275, 310-311, 330; 2. Н. П. Игнатиев. Записки (1875 -1878). С., 1986, с. 255-256; 3. В. М. Хвостов. История дипломатии. Том II. М., 1963. - Руско-турецка война. (Използвана е електронната версия на книгата).

Ако списанието Ви харесва

DONATE
помогни на БГ Наука